

De spiritualiteit van de Karmel (II) - Mystiek en verzet: Titus Brandsma

Voorganger: Ds. Jurjen Zeilstra

Lezingen:

Schriftlezing Oude Testament: 1 Koningen 19

Schriftlezing Brieven: Jacobus 2, 12-20

Schriftlezing Evangelie: Lucas 9, 23-27

Inleiding

Titus Brandsma (1881-1942) was een Friese boerenzoon, die in 1898 intrad bij de Orde van de Karmelieten, de orde die zich primair laat inspireren door de verhalen rond de profeet Elia (1 Koningen 17 - 2 Koningen 2). Brandsma ontwikkelde tegelijk een sterk besef voor mystiek én een grote betrokkenheid bij de rooms-katholieke emancipatie in de Nederlandse samenleving. Als groot voorstander van een onafhankelijke rooms-katholieke journalistiek, kwam hij hard in botsing met de Duitse bezettingsmacht en hij werd opgepakt. Titus Brandsma stierf op 26 juli 1942 in concentratiekamp Dachau. *Thema: De spiritualiteit van de Karmel (II) Mystiek en verzet: Titus Brandsma*

Gemeente van Christus, nadat we de vorige week stilstonden bij de profeet Elia, kijken we vandaag naar het leven van iemand die in de moderne tijd een beeldrager van Elia wilde zijn. Titus Brandsma (1881-1942) was een dappere manteldrager van de grote profeet, iemand die zich door zijn stem geïnspireerd voelde. Hij was ook iemand die niet meer terug kon in zijn denken en handelen toen het gevaarlijk werd. Trouw aan zijn opdracht de waarheid te dienen, is Titus Brandsma op 26 juli 1942 in concentratiekamp Dachau bij München vermoord door de Nazi's.

De spiritualiteit van de Karmel is mystiek. Het mooiste verhaal waarin dat wordt verbeeld staat in 1 Koningen 19. God is niet vast te pakken, niet in beelden, niet in vormen of dogmatiek. Het goddelijke overkomt je, overstijgt zowel jouw ijver als de leugenachtige machten waartegen jij strijdt. Dat wordt Elia gewaar in de grot op de Horeb. Hij heeft de macht van koning Achab en koningin Izebel in de naam van de God van Israël ontmaskerd als vals. Elia heeft de Baälprofeeten gedood. Maar hoe lang houdt hij dit vol? Hij staat in wezen alleen. Nu moet hij vluchten voor zijn leven. Wie zich schrap zet tegen het kwaad, doet dit niet zonder daarvoor een prijs te betalen.

Mystiek komt van het Griekse woord voor 'geheimzinnig', een mysterie is een geheimenis.¹ Een mysticus beseft dat de menselijke waarneming beperkt

is en is een zoeker. Een mysticus vandaag beseft heus wel dat er overal wel (wetenschappelijke) verklaringen voor zijn, maar ook dat daarmee de diepste waarheid van de dingen voor mensen die willen leven met betekenis nog niet gegeven is. De religieuze mysticus zoekt naar vereniging van de ziel met het goddelijke, God of het bovennatuurlijke. De verschillen in de wereld verliezen hun absoluut bepalende betekenis wanneer de mysticus zich, meestal maar een kort moment, verenigt met het transcendente, het alles overstijgende en het leert vanuit dat perspectief naar dingen en mensen te kijken. Vanuit de innerlijk rust wordt voor een ogenblik spirituele eenheid met het geheel van de wereld beleefd, bijvoorbeeld in de natuur. Dit hoeft op zichzelf niet religieus te zijn.

Maar de religieuze mystiek wortelt bewust in een traditie. Bijbelteksten en geschriften van andere mystici spelen een grote rol. Liturgie, getijden, gebed, contemplatie en meditatie worden bewust zo ingericht dat de kans op mystieke ervaring wordt bevorderd. Het wezenlijke van de mystieke ervaring kan nauwelijks worden uitgelegd in woorden. Inwijding is nodig en oefening. Toch is het een zintuiglijk beleefde ervaring en vindt er traditievorming plaats en overdracht.

Geloof en daden kunnen niet zonder elkaar als zij oprecht willen zijn. Zo hebben ook mystiek en ethiek elkaar nodig: de verstillings én de moraal, de inkeer die gepaard gaat aan het zich openen voor het overstijgende enerzijds, en het handelen en het daadkrachtig pal staan voor het goede anderzijds.

Titus Brandsma werd in 1881 als de boerenzoon Anno Sjoerd Brandsma geboren in het gehucht Oegeklooster bij Bolsward. Als jongeman werd Brandsma gegrepen door de uitwerking van de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII uit 1891 waarin de Rooms-katholieke sociale leer werd ontwikkeld en werd gepleit voor de Rooms-katholieke emancipatie en het zelfbewust dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheid.² Brandsma stond open voor vernieuwing, zij het altijd binnen de kaders die door Rome werden aangewezen. In 1898 trad hij in bij de Karmelietenorde en kreeg toen de naam Titus.

Brandsma belichaamde persoonlijk de *vita activa* én de

vita contemplativa, het actieve leven én de verstillings. Hij was altijd druk, zat in tal van besturen en verbanden, was als wetenschapper hoogleraar aan het Rooms-katholieke seminarie te Nijmegen verbonden en een tijdje rector van de universiteit. Maar Brandsma deed ook veel werk voor Rooms-katholieke emancipatie, katholiek onderwijs en de katholieke journalistiek. Tegelijk was Brandsma karmeliet en mysticus. Hij kende de verstillings van het hart. Reeds op jonge leeftijd was hij een kenner, vertaler en uitgever van het werk van de Spaanse karmelietesse Theresia van Avila (1515-1582). Haar lijfspreuk 'nada te turbe' (laat niets u verontrusten) nam hij ter harte.

De mystiek van de Karmel hangt nauw samen met de bijbelse verhalen rond de profeet Elia, diens verzet tegen de afgodendienst van de Baälpriesters, met de climax op de Karmel en Elia's ontmoeting met God op de berg Horeb (1 Koningen 17 - 2 Koningen 2). Met deze verhalen heeft Brandsma geleefd en is hij gestorven.

Hij zag God als aanwezig in heel zijn schepping (*immanent*), maar verborgen en overstijgend (*absconditus* en *transcendent*) en constant bezig alles te (her)scheppen. Zo was God voor hem de betrokken Schepper, niet heel lang geleden, maar dagelijks, van onze levensdagen. Ik vind die kostbare balans van een God die verborgen gaat in zijn schepping en toch ook een tegenover is, die mensen ter verantwoording roept, een geweldige diepte en betekenis brengen in mijn Godsbeeld.

Het spreekt mij bijzonder aan hoe Brandsma als mysticus een eenvoudig, en voor God en de mensen beschikbaar, navolger wilde zijn van Christus. Hij voelde zich een mens met een roeping vanuit de hoge, om naast en tussen de mensen te staan, trouw, juist als het er op aankwam. Juist als mysticus was de mens, naar de mening van Brandsma, volop betrokken en geëngageerd in de samenleving. Brandsma zelf realiseerde zich dat in de mystieke ervaring altijd heel veel menselijks en onvolkomens schuilt gaat, terwijl de mysticus zelf werkelijk de overtuiging kan hebben God zelf te schouwen of tot hem of haar persoonlijk te horen spreken.

Voor Titus Brandsma was zijn eigen daadkracht in de wereld direct en principieel met zijn diepste overtuigingen en ervaringen verbonden. Met hart en ziel hield hij van de waarheid. Brandsma was allesbehalve een scepticus. Hij geloofde in dit verband heilig in het getuigenis van een waarheidsgetrouwe journalistiek, de Rooms-katholieke voorop. Dat maakte hem vastberaden, maar ook koppig en kwetsbaar en heeft waarschijnlijk tenslotte tot zijn dood geleid. Hij zette zich in allerlei functies in voor onderwijs, vredeswerk (o.a. esperanto), 'oecumene' (d.w.z. in de

overtuiging van Brandsma hereniging met Rooms-Katholieke Kerk), een katholieke encyclopedie, jongens en meisjes op één rooms-katholieke lagere school, erkenning van het Fries als taal op school en studie aan de universiteit, dierenwelzijn en natuurbescherming 'It Fryske Gea'. Al die activiteiten eisten hun tol. De kleine Brandsma had een zwakke gezondheid en meerdere keren was hij overspannen, fysiek overwerkt, of hij zat er tegenaan.

Brandsma was altijd druk. Er zijn mensen die hem hebben gekend, maar nooit een mysticus in hem hebben gezien. Hij was het typische voorbeeld van iemand die geen nee kon zeggen. Hij wilde voortdurend naast de mensen staan. Godfried Bomans was een van zijn studenten. Hij schreef over Brandsma: 'Hij woonde de vergaderingen bij van katholieke wasbazen, banketbakkers, turners en van het roomse rioleringswezen, er voortdurend op bedacht hun belangen in het licht van de eeuwigheid te zien en voortdurend de enige in de zaal die het gezellig samenzijn vanuit die verrassende gezichtshoek bezag.'³

In 1942 kwam de principiële Brandsma in botsing met de Duitse autoriteiten toen zij de Nederlandse media en dus ook de rooms-katholieke pers steeds meer gelijk gingen schakelen. Toen de Rooms-Katholieke Kerk aan katholieke bladen verbood NSB-advertenties op te nemen, gaf de Sicherheits Dienst daarvan de schuld aan Brandsma. Januari 1942 werd hij opgepakt in zijn woning te Nijmegen.

Geïnterneerd te Scheveningen, liet hij zich door zijn ondervrager verleiden tot het op schrift stellen van een uitgebreide aanklacht tegen NSB en Nazisme, waarmee de goudeerlijke Brandsma natuurlijk een slechte advocaat was voor zichzelf en zijn eigen vrijheid. De Duitsers waren van zo'n geestelijke niet gecharmeerd, en beschouwden het werk van Brandsma als ondermijnende opstokerij: 'Wühlarbeit'.

Na een periode in het 'Oranje Hotel' te Scheveningen werd Brandsma naar kamp Amersfoort gebracht. Hier maakte medegevangene John Dons een tekening van hem die heel bekend zou worden. Te Amersfoort gebruikte Brandsma zijn weinig vrije tijd om ter dood veroordeelden te bezoeken. Martelaarschap is afgeleid van het Grieks 'maturia', wat ook getuigenis betekent. Van de indrukwekkende getuigenissen aangaande Titus Brandsma in het concentratiekamp wil ik u er een paar doorgeven.

Max Kohnstamm schreef:

Tussen de avondmaaltijd en het moment waarop de lichten uitgingen en iedereen moest gaan slapen, had je een halfuurtje voor jezelf. Maar je mocht je eigen barak

niet uit. Dat was ten strengste verboden. Titus deed het toch. Terwijl anderen die schamele dertig minuten aan zichzelf besteedden waagde hij zijn leven om te gaan kijken of elders iemand zijn geestelijke steun nodig had. Mt name zocht hij dan gevangenen op van wie hij wist dat ze kort daarop zouden worden geëxecuteerd. Dat maakte grote indruk. Ook op mij! Een echte zielenherder. Ik zie hem nog onze barak binnenstappen. Medemenselijkheid was in die tijd een schaars goed. Er is dan ook niemand anders uit die Amersfoortse tijd die hetzelfde bij me oproept dan de naam van Titus Brandsma (...) Ik vond het vreselijk dat ze zo'n gave man kapot hebben gemaakt. En dat vind ik nog steeds.⁴

Veel indruk op medegevangenen maakte de mystieke lezing van Brandsma over het lijden en sterven van Christus op Goede Vrijdag 1942 in een barak in kamp Amersfoort. Een van de medegevangenen legde het zo vast:

Overall in het rond hingen, zaten of lagen de gevangenen op de kribben, drie hoog boven elkaar. In de hele barak hing een ongezellige, rommelige sfeer. De mensen - met klompen aan de voeten en lompen om het lijf - zagen er moe en afgesloofd uit en hun kaalgeknipte koppen gaven aan hun uiterlijk iets bijna misdadigs en sinisters. Er was gestommel van klompen en een druk geroezemoes van stemmen: harde en zachte, beschaafde en schreeuwende (...) Precies tegenover ons tussen de kribben kwam prof. Titus Brandsma, de spreker of beter gezegd: de predikant van de avond, op een soort aardappelkist te staan, gekleed in zijn grauwe, belachelijke uniform, dat hem nog kleiner deed schijnen dan hij al was (...) alle hoofden wendden zich naar het kleine mannetje op dat kistje.⁵

Mede gevangene Hans Grond vertelt:

(Brandsma) sprak (...) woorden van simpele wijsheid die recht van hart tot hart hun weg vonden naar zijn toehoorders. Hij schilderde ons de middeleeuwse mens, verbijsterd door de menigte van diepe en tegenstrijdige belevingen die hij ervoer. Natuurrampen

en genade, geestelijke vervoering en zonde, tovenarij en onbegrijpelijke natuurkrachten waren voor de middeleeuwer belevenissen die hij diep moest ondergaan, zonder enig inzicht in hun verhouding, alleen met het vaste geloof in Gods machtige leiding.

Titus wees toen op de onmisbaarheid van de dagelijkse overweging van het lijden van Christus, daar en toen in de middeleeuwen en hier en nu in het gevangenkamp Amersfoort. In die context, de misère van die omstandigheden, hielp het om het lijden van Christus te overdenken in verband met hun eigen lijden. Een gevangene schreef: '...het (werd) ons mogelijk (...) met liefde door te gaan daar waar menselijkerwijs gesproken slechts haat zou kunnen leven.'

En een ander zei:

Toen Titus ophield, bleef het nóg stil. Ik herinner mij, hoe iemand in mijn omgeving (een gereformeerde hoogleraar aan de VU) eensklaps de stilte verbrak. Hij had in intense luisterhouding, met de ellebogen op tafel, daar verslonden zitten aanhoren wat die roomse predikant verkondigde en was er kennelijk diep van onder de indruk gekomen. Bruusk wilde hij de ban verbreken door op enigszins norske toon op te merken: 'En toch ben ik blij dat ik calvinist ben.' Waaruit we konden afleiden, hoezeer de voordracht hem had gegrepen.⁶

Een ander zei:

... De woorden van Titus (maakten) op alle aanwezigen een enorme indruk (...). Dat iemand in die bizarre omstandigheden over zo iets kon praten. Niet over honger, niet over pijn, niet over uitputting, maar over mystiek. Dat was geweldig! Hij leerde je dat je ook in onmenselijke omstandigheden je menszijn overeind kon houden.⁷

Na Amersfoort, werd Brandsma teruggebracht naar Scheveningen waar hij na een tijd te horen kreeg dat hij vooral naar Dachau werd gestuurd vanwege zijn slechte invloed op jongeren. Werd dat ook niet van Socrates gezegd? Brandsma was tenslotte een gewoon

mens. ook daarin leek hij op Elia. Tijdens een oponthoud van enkele weken in Kleef waar hij moest wachten op transport naar Dachau was hij depressief en wanhopig. Hij werd bemoedigd door gesprekken met een medegevangene, een Nederlandse predikant. Maar ook het verhaal van de gevangenen die Dachau overleefden was dat Brandsma in de weken dat zij hem meemaakten een indrukwekkend getuigenis van mystiek geloof, blijmoedigheid, nederigheid en dienstbaarheid naliet.⁸ De geestelijken werden in het kamp niet ontzien, maar door sommige kampbewaarders extra vernederd en geslagen, zuiver uit rancune en omdat zij door hen als paria's die leefden ten koste van het volk werden bestempeld.

De opgewektheid en rust van Brandsma irriteerde sommigen bijzonder. Hij bleef maar zeggen dat God zo goed is. Ondertussen verzwakte hij van dag tot dag. Brandsma kwam Dachau al binnen met een heel zwakke gezondheid. Hij werd na enkele weken opgenomen in het kamphospitaal, meestal geen reden op extra voor iemand te zorgen, maar een vrijwel

zekere weg naar de dood. Hij stierf op 26 juli.

De geschiedenis van Titus Brandsma is een verhaal van navolging. De profetenmantel van Elia lag ook op zijn schouders. Toen hij eenmaal zijn keuzen in het leven had gemaakt, was er ook geen weg meer terug. Hij hield van de waarheid. Allemaal zijn wij geroepen om te gaan staan voor een bepaalde waarheid van mensen en God. Maar wat kan de weg lang zijn en soms is de opdracht ons te groot en worden wij zwaar beproefd. Laten wij ons dan laven aan het woord en aan de stilte, als aan brood en aan wijn. Amen.

Gedicht: Elia, een lied (Willem Barnard, Liedboek p1416)

Uitzending en zegen

Ons wordt geestelijk leeftocht aangereikt, meer dan voldoende. Telkens weer beseffen wij het, wij leven niet bij brood alleen, maar door ieder woord dat door de Heer gesproken wordt. Laten we blijven luisteren, in de stilte.

Noten

¹ *Musterion, musterikos*, met geheimenissen, mysteriën verbonden.

² Op dat moment was *Rerum novarum*. tegen de achtergrond van een tientallen jaren durend isolement en verzet van de Rooms-Katholieke Kerk tegen de modernisering van het leven een radicale wending.

³ G. Bomans, geciteerd in Crijnen, T., *Titus Brandsma. De man achter de mythe*, 178.

⁴ Max Kohnstamm, geciteerd door Crijnen, 388-389.

⁵ Kapelaan Aalders, geciteerd door Crijnen, 393.

⁶ Crijnen, 394.

⁷ Ibidem.

⁸ Overduin, J., *Hel en hemel van Dachau*, Kampen z.j., 159.

Figuur 1: Titus Brandsma in kamp Amersfoort, 1942. Tekening door medegevangene John Dons.